

תוכן העניינים

ט	פתח דבר
	מבוא
1	א. פתיחה
1	ב. משפחה
3	ג. מקומות
5	ד. סדר זמנים
10	ה. מורים
22	ו. התשובות
25	ז. המהדורה
26	ח. נמענים
	1. נמעני תשובות שאינן בספר הישר 28
	2. נמענים המזוהים על שם מקומם 28
30	ט. תשובות בעל פה
32	י. שימור והפצה
34	יא. הרכבת תשובות
34	יב. דרכי ההדרה
	תשובות רבנו תם
37	תשובות – אורח חיים
132	תשובות – יורה דעה
233	תשובות – אבן העזר
299	תשובות – חושן משפט
365	תשובות – פרשנות המקרא
370	תשובות – פרשנות התלמוד
384	תשובות מסופקות
	מפתחות ורשימות
393	רשימה ביבליוגרפית
425	מפתח כתבי היד
431	מפתח מקורות

477

מפתח נושאים

485

מפתח אישים

488

מפתח מקומות

489

מפתח לעזרים

מבוא

א. פתיחה

לספר זה כונסו מאה תשעים ושתיים תשובות שהשיב בכתב ובעל פה ר' יעקב בן מאיר, המוכר יותר בכינוי 'רבנו תם', ושלא נכללו בחלק התשובות של ספר הישר שנערך על ידי תלמידיו.¹ פרקי המבוא הראשונים יוקדשו להצגה תמציתית של דמותו, משפחתו, תחנות חייו ומוריו, ואילו הפרקים האחרים ידונו בתשובותיו, נמעניו, המקורות שבהם נמצאו התשובות, המהדורה ותרומתה.

ב. משפחה

תאריך לידתו של רבנו תם והגיל שבו הוא נפטר לא הוזכרו בשום מקור, בדומה לחכמים נוספים שפעלו באותה תקופה ובאותו מרחב. היעדר זה זימן הערכות שונות כשהמוקדמת שבהן ביקשה לראות את שנת 1090 כשנת לידתו.² על הצעה זו מקשה העובדה שלא ידוע ולו מקור אחד המעיד על קשר חי בין רבנו תם לבין סבו רש"י שנפטר בשנת 1105. מסתבר אם כן שרבנו תם נולד בסביבות שנת 1100 והיה ילד בעת פטירת הסב.³ לעומת תאריך הלידה הרי שמועד פטירת רבנו תם מבוסס יותר. ברשימה המופיעה בכתב יד של סידור רש"י מצוין שרבנו תם נפטר בשנת ל"א.⁴ כיוון שממקורות אחרים אנו למדים שבסיוון תתקל"א רבנו תם היה פעיל באירועי בלויש,⁵ ברור שאת מועד פטירתו יש לראות בחודשי הקיץ של אותה שנה. אכן, עדות נוספת מתארכת את פטירתו ליום האחרון של שנה זו, ערב ראש השנה תתקל"ב (8.9.1171).⁶

- 1 על חלק השו"ת של ספר הישר ראו להלן, עמ' 22-25.
- 2 אפטוביצר, מבוא ראבי"ה, עמ' 360-361.
- 3 ראו: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 61; 113. לעומת רבנו תם הרי שאחיו רשב"ם הספיק ללמוד לפני רש"י. ראו: הנ"ל, שם, עמ' 45-46.
- 4 כתב יד קיימברידג', ספריית האוניברסיטה Or. 786, דף 47ב = סדור רש"י, מבוא, עמ' 58.
- 5 ראו להלן, סימן מג.
- 6 כתב יד מוסקבה, אוסף גינצבורג 109, דף 73ב. שנת תתקל"א נזכרת גם בכתב יד ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 8°3618, דף 18ב. צונץ, ההיסטוריה והספרות, עמ' 32 קבע שרבנו

רבנו תם היה בנם של 'יוכבד החסידה בת רבינו שלמה זצ"ל' ושל ר' מאיר בן שמואל, חתנו של רש"י ומי שכונה 'אבי הרבנים'.⁷ לר' מאיר וליוכבד היו ארבעה בנים 'רבנים' ולפחות בת אחת. בכורם היה ר' יצחק (ריב"ם) שהלך לעולמו עוד בחיי אביו ושאותו ראה רבנו תם כמורו. שני לו ר' שמואל (רשב"ם) שהיה רבו המובהק של רבנו תם. הבן השלישי היה ר' שלמה – אבי הדייקנים. 'קטן אחים', כלשונו של רבנו תם, היה הוא עצמו. את שם אחותם אין אנו יודעים, אולם היא הייתה אימו של ר' יצחק בן שמואל מדמפייר המוכר כר"י הזקן תלמידו-חברו של רבנו תם. ר"י נולד בשנת 1110 ומכאן שאימו הייתה מבוגרת מרבנו תם, אולם אין לדעת את מיקומה המדויק בסדר האחים.⁸ על רעיית רבנו תם נלמד מתשובת אחיינו ר' יצחק בן שמואל שכתב:⁹

אבל מרת מרים אשת דודי רבנו תם הייתה מחמרת ללבנה עד שתאדים [...] ולא נודע לי אם על פי דודי עשתה או על פי בעלה הראשון הרב ר' אברהם שהיה רגיל בחומרות.

שם אשת רבנו תם היה אם כן מרים וקודם לנישואיה עימו הייתה נשואה לר' אברהם שהיה 'רגיל בחומרות'.¹⁰ אורבך הניח שמרים זו הייתה אשתו השנייה של רבנו תם ורגליים לדבר שהצדק עימו.¹¹ סביר גם שמרת מרים הייתה אחותו של ר' שמשון ב"ר יוסף מפלייזא שהתכתבות איתו פותחת את חלק השו"ת של ספר הישר,¹² והמתואר במקור אחר כגיסו של רבנו תם, קרבה שלא מנעה מרבנו תם מלפסול את סוכתו.¹³

שני בנים ובת אחת, לפחות, היו לרבנו תם. ממעשה הלכתי אנו למדים על בן ששמו יוסף ששכל את בנו עוד בחיי רבנו תם.¹⁴ מעבר לכך לא נודע עליו דבר, וכל קיומו בספרותנו תלוי בעדות הלכתית זו. יותר מכך אנו יודעים על בן אחר, שלמה שמו, שעליו מספר ר"י הזקן:¹⁵ 'ובספר שבו סדר זרעים ומועד ירושלמי שהיה של

תם נפטר ב' 9.6.1171 שחל בד' בתמוז תתקל"א, שבועיים אחרי אירועי בלויש. ראו גם ריינר, רבנו תם, עמ' 30, הערה 8.

7 ראו אפטוביצר, מבוא ראבי"ה, עמ' 364.

8 ראו: ריינר, רבנו תם, עמ' 47.

9 תשובות ר"י הזקן, סימן לח, עמ' 46-52, נוסח א. ההעתיקה על פי תיקוני הההדרה.

10 אפשטיין, פירושי ריב"ן, עמ' 62, זיהה את ר' אברהם כר' אברהם בן יוסף מאורליינש, חמיו של ר' יהודה בן יצחק שירליאון. ראו גם: ריינר, רבנו תם, עמ' 45, הערה 91.

11 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 61.

12 ספר הישר (תשובות), סימנים א-ד, עמ' א-כה; סימן ז, עמ' לב-מה.

13 להלן, סימן מט.

14 מחזור ויטרי, ג, עמ' תרס. ראו גם: אפטוביצר, מבוא ראבי"ה, עמ' 364; אורבך, שם, עמ' 61.

15 תשובות ר"י הזקן, סימן ב, עמ' 3-5. ראו גם: סדור רש"י, עמ' 59.

רבינו יעקב כתוב בתחילתו אמר רבי אסי כו' כמו שכתבתי. ובדומה שהוא כתב יד החבר ר' שלמה בן רבינו יעקב. על בת רבנו תם, ששמה אינו ידוע, יש בירינו מידע רב יותר מאשר על אחיה ורובו קשור בנישואיה. בכתובתה כתב רבנו תם את התאריך 'ל' בכסלו' ולא 'א' דראש חודש טבת',¹⁶ וכאשר בירך ברכת המזון בחתונתה שהתקיימה ברמרו הוסיף את המילה 'החי' לברכת הטוב והמיטיב אף על פי שבצרפת היה נהוג להוסיף זאת רק כאשר מתפללים בבית האבל.¹⁷ את חתנו, ששמו איננו ידוע, מזכיר רבנו תם כמי שעסק בהלוואה בריבית.¹⁸ ייתכן שחתן זה הוא שנפטר עוד בחיי רבנו תם ללא צאצאים, ואלמנתו, בת רבנו תם, נזקקה לייבום או חליצה. בפתיחת תשובה שדנה בעניין קרוב כתב רבנו תם:¹⁹

כי על ידי היה מעשה מאחים זקנים רצו ליתן כיבום ולא רציתי לעבור על דברי חכמי' כי מאה זקוקים מחצית כסף כתבת בתי מחלתי הכל לשם שמים.

על פי דברי רבנו תם, אחי חתנו הנפטר היו 'זקנים' והם ביקשו לייבם את אלמנת אחיהם, היא בת רבנו תם. רבנו תם סירב לבקשה זו וכדי להיחלץ מדרישת האחים הוא ויתר על מחצית ערך הכתובה של בתו.²⁰ במחקר הוצעו שמות שלושה אנשים נוספים כבני רבנו תם, אולם נדמה שהצעות אלו מסופקות ביותר.²¹

אזכורם של צאצאי רבנו תם הוא אפוא מועט, מקרי ולרוב הם אינם נזכרים בזכות עצמם אלא בזכות אביהם. אכן, עד כמה שידיעותינו מגיעות אף אחד מבני הדור הבא במשפחת רבנו תם, דור נכדיו, אינו מוזכר בספרות התקופה, ויש בכך כדי ללמד שהמובילות הלמדנית שאפיינה את רש"י, ר' מאיר ור' יהודה חתניו, ואת נכדיו ר' יום טוב בר' יהודה, ריב"ם, רשב"ם ורבנו תם, נינו הוא ר"י הזקן ואף בן נינו הוא ר' אלחנן בן הר"י, לא המשיכה בין צאצאי רבנו תם עצמו.

ג. מקומות

ובדומה אני באמת שכשהייתי ברמרו אחר צאת רבינו משם קודם שהלכתי לדאנפירא פעם אחת הלך רבינו מטריויש לרמרו להוציא ספריו ומטלטליו משם.²²

16 תוספות נדרים, ס ע"ב, ד"ה פסק.

17 מחזור ויטרי, ג, עמ' תרעג. ראו: אפטוביצר, מבוא ראבי"ה, עמ' 365.

18 להלן, סימן צ.

19 להלן, סימן קמח.

20 בת רבנו תם, זו או אחרת, אף זכתה שסיפור נאה נכרך בשמה, ראו: כתב יד ירושלים, הספרייה הלאומית Heb. 280 3182, דף 96. ראו גם: פישלר, בת רבנו תם.

21 לדיונים בהצעות אלו, ראו ריינר, רבנו תם, עמ' 49-50.

22 תשובות ר"י הזקן, סימן כה, עמ' 29.

מעברו של רבנו תם מרמרו לטרוייש המתואר כאן יוחס במחקר לפציעתו בידי נוסעי הצלב השני בשבועות תתק"ז (1147).²³ על פי גישה זו לא שב רבנו תם למקומו הראשון ואת חייו יש לחלק לתקופת רמרו – עד מסע הצלב השני, ולתקופת טרוייש – מאז ועד לפטירתו. אולם, תשובה שלו שנכתבה ברמרו בתתקכ"ט (1169) מלמדת שגם בשנות חייו האחרונות חי רבנו תם ברמרו.²⁴ בדומה לכך, בפולמוס עם רבנו תם כתב ר' משולם:²⁵

אפילו על דבר פשוט אם הייתי יודע שאתם מקפידים כל כך לא הייתי אומר כלום כמו שאמרו רבותינו אפילו ביעתא בכותחא לא לימא איניש במקום רביה, והם לא אמרו אלא ג' פרסאות כנגד מחנה ישראל ורבותיי [=רבנו תם ורשב"ם] שונין אפילו מאה פרסאות כל פרנצא עד רמרוג.

הפולמוס התרחש בשנת 1153,²⁶ ומדברי ר' משולם למדנו שבאותה עת היה רבנו תם ברמרו כשם שפעל בה בשנת תתקכ"ט (1169).²⁷ את עדותו של ר"י הזקן על יציאת רבנו תם מרמרו לטרוייש יש לדאות על כן כיציאה קצרת מועד שסיבתה ומועד התרחשותה אינם ידועים.²⁸

רמרו הוא Ramerupt, כפר קטן המצוי במרחק של כעשרים וחמישה ק"מ (בקו אווירי) מן העיר טרוייש (Troyes), הגדולה והמרכזית שביישובי האזור. מגוריו של רבנו תם ואביו בכפר קטן מפתיעים. קהילות ישראל באירופה נטו להתרכז בערי המסחר ואלו היו בדרך כלל יישובים שנבנו לאורך הנהרות ושבהם עברו נתיבי הסחר. לא פלא אפוא שקהילות היסוד האשכנזיות שפירא, וורמייזא ומגנצא נוסדו בתוך הערים שלאורך נהר הריין ודומות להן טרוייש ופריז הצרפתיות שלאורך הסיין. בהתחשב בתמיהה זו ותוך העלאת טענות נוספות הוצע לאחרונה שהיישוב המזוהה בכתבי היד העבריים כרמרו/רמרוג אינו הכפר Ramerupt אלא העיר המרכזית ריינש (Reims).²⁹ הצעה זו אינה עומדת במבחן הביקורת ועל כן יש

23 ראו אורבך, בעלי התוספות, עמ' 66.

24 להלן, סימן קלב.

25 ספר הישר (תשובות), סימן מז, ז, עמ' קצא.

26 ראו: ריינר, רבנו תם, עמ' 373.

27 גם בתשובות ללא תיארוך שבהן מופיע מקומו של רבנו תם, מקומו הוא רמרו. ראו ספר הישר (תשובות), סימנים: לו, עמ' קלא; נח, עמ' רסח; עג, עמ' תג. ראו ריינר, רבנו תם, עמ' 39-40.

28 טענה זו מוכחת גם על דרך השלילה. במרבית המקורות שבהם התייחס רבנו תם לטרוייש ברור שהוא לא התגורר שם. ראו לדוגמה: ספר הישר (תשובות), סימן טז, עמ' ס; להלן, סימן קנח.

29 ראו: גולב, ריימס.

להעמיד את רבנו תם ואביו על חזקת מקומם, ברמרו.³⁰ השאלה אם כן במקומה עומדת: על מה ולמה, בשונה מן המקובל, בחרה משפחת ר' מאיר להתגורר באזור הכפרי העוטף את העיר ולא בטרוייש – 'מקום רבנו שלמה ועיר קברות אבותינו'.³¹ קרוב הדבר שרבנו תם, ולפניו אביו ר' מאיר, היו חלק ממעגל שהיה מקורב לאנרי רוזן שמפן והיוו חוליה בשרשרת הבעלות על קרקעות חקלאיות כמקובל בחברה פאודאלית, ומציאות זו היא שהביאה למגורי המשפחה בכפר דווקא. מעמדו של רבנו תם בשרשרת זו חייב אותו גם ליטול חלק בפמליה המייעצת של אנרי ואין לנו עוד לתמוה על כך שרבנו תם נטל חלק גם במסעות ציד.³² בנוסף, בין אנרי ואשתו מארי לבין רבנו תם התקיימה התכתבות ענפה שכללה שאלות ותשובות בפרשנות המקרא שהתמקדו בבעיית שכר ועונש בעולם המקראי.³³ חילופי שו"ת אלו נכללו בספר זה³⁴ ושתי תשובות נוספות קיבלו משמעות חדשה בעקבות הבנת אופי הקשר בין רבנו תם לאנרי.³⁵

ד. סדר זמנים

בפתיחת תשובה לר' אליעזר בן נתן, הוא ראב"ן איש מגנצא, כתב רבנו תם:³⁶

גם כי אזעק מר בחמת רוחי ורב שיחי ותש כחי ואור עיני גם אין אתי אל הלקח ארון הקדש עטרת ראשי אחי הרב ר' יצחק שנתבקש לישיבה של מעלה זה חדשיים, הניח ז' יתומים וחיים לכל ישראל, אף גם זאת לא נמנע להשיב על דברי הרב רבינו אליעזר. יהי רצון מלפני אבינו שבשמים שלא נבוש ולא נכשל. וגם היום מרי שיחי חדשים לבקרים רבה אנינותינו. מפי אבינו מורנו ז"ל יקרא אלי ואני יעקב קטן אחים כותב אני בדמע,³⁷ כי בעוד אחינו הרב ר' יצחק בחיים היה דן עמנו והיו הדברים שמחים כנתינתן מהר סיני ועתה בראותינו כי אין איש עשינו רעם ותרד עיני דמעה ורבינו שמואל איננו פה כי בקאם ישנו עומד צור ישראל יזכרנו לחיים.

30 ראו: ריינר, רבנו תם, עמ' 42-43.

31 כלשונו של רבנו תם, ספר הישר (תשובות), סימן טז, עמ' ס.

32 ראו: שיטה מקובצת, חולין, כתב יד מוסקבה 946, דף 160ב; תוספות רא"ש, חולין, עמ' רסד, הערה 527.

33 ראו ריינר, רבנו תם, עמ' 399-413.

34 סימנים קפא-קפג.

35 סימנים קכה; קעו. ראו גם: ריינר ודובאוויק, רבנו תם ואנרי.

36 ספר הישר (תשובות), סימן מא, עמ' קמו-קמז = ספר ראב"ן, ג, סימן תקצז, עמ' תשעב.

37 על פי בבא בתרא טו ע"א: 'מכאן ואילך הקב"ה אומר ומשה כותב בדמע'.